

Веселин Ђуретић

КАРАКТЕРИСТИКЕ УСТАНКА 1941. ГОДИНЕ У ЦРНОЈ ГОРИ И БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (паралела)

Опредјељујући се за компаративну анализу и оцјену карактера устанка 1941. године у Црној Гори и Босни и Херцеговини имао сам у виду специфичности *општих* и *посебних* услова који, у цјелини гледајући, доста комплексно дочаравају цјелокупну југословенску устаничку атмосферу. Црна Гора (осим неких региона) чинила је хомогено национално-конфесионално подручје; Босна и Херцеговина је, напротив, била друштвено недовољно компактна, представљајући у том смислу оличење „Југославије у малом“. Ратни вихор најбрже је разорио друштвено-политички слабо консолидоване структуре, каква је била БиХ, омогућујући националним и конфесионалним односима да потисну у страну политичке и класне. У доста хомогеном црногорском друштву сваки окупатор морао је прије свега рачунати са грађанским обрачуном на идејно-политичкој основи.

Априлски рат био је изгубљен у драми ненормалних национално-конфесионалних односа. Дио националних буржоазија и одређене шовинистичке снаге дочекују га као моменат ослобођења од великосрпске хегемоније. То је била потврда већ раније испољених окупаторских калкулација са „петом колоном“ национално подређених. Али рат — велики „свјетски режисер“ и у југословенским оквирима постаје основни услов за револуционарну трансформацију постојећих односа. Истина, он је у почетку окупатора довео за савезника једним и за противника другим националним буржоазијама. За већи дио хрватске буржоазије и фашистичке експониране снаге окупатор је дуго очекивани национални спасилац и природни савезник. Обичном човјеку су *наметнути* критеријуми вредновања и опредјељивања. Национализам и колаборационизам почињу да иду истим колосијеком, у хармонији. „Мали човјек“ у рукама „великих“ националних вођа постаје слијепи експонат „велике“ националне политике под жезлом Трећег Рајха. У ситуацији опипљивих резултата, најбоље евидентних у стварању Велике Хрватске (НАХ), обичан човјек често доживљава ту нову политику у националистичко-шовинистичком трансу, прихватајући све услове у њено име. Он се ми-

ри са анексијама дјелова своје земље, учествује у погромима Срба.

Посљедице оваквог стања највише се огледају на територији БиХ, као дијелу НДХ. Овдје национализам прераста у бијес хипнотисаних, у тријумф „доваца у мутном“. Људске страсти доведене су до безумља. Већ у мају 1941. године почињу масовни покољи српског становништва. Према мишљењу њемачког посланика у Загребу, на територији НДХ само у августу 1941. године ликвидирано је триста хиљада Срба.¹ Читава села и градови срањени су са земљом.

Окупатор је „мирно“ посматрао развој догађаја, јер је све ишло по његовом плану. Српски народ био је обезглављен — највећи дио грађанских вођа и партија изгубљен је у устаничком вртлогу и дезоријентисан; други дио био је главна мета усташког и окупаторског бијеса.² Тражен је национални вођа.

У таквим условима почиње активност Комунистичке партије Југославије.³ Да ли је у њој национални вођа нађен. Логика

¹ др Душан Лукач, Устанак у Босанској крајини 1941. године, Београд 1967, стр. 67.

² У Херцеговини, на примјер, за свега два мјесеца ликвидирани су скоро сви српски трговци, занатлије, свештеници и сви други који су активно учествовао у раду грађанских политичких партија. Само је назначан број пребјегло у Србији или се склонило у села. У Мостару је у августу остало само 852 српска становника од 5.000 колико их је живјело прије рата. Слично је било и у другим крајевима.

Брана Ковачевић и Саво Скоко, Јунски устанак у Херцеговини 1941. године, Историја радничког покрета — Зборник радова, 1 (1965, стр. 102).

³ Партијске организације у Ц. Гори и БиХ већ средином маја биле су упознате са закључцима Мајског савјетовања СК КПЈ и одмах су приступиле припремама за почетак оружане борбе. ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак је још у априлским данима предузео мјере за наоружавање чланова КП и СКОЈ-а. У вријеме окупације сва партиска руководство на основу његових директива организују магацине за прикупљање оружја и муниције. Крајем маја ПК, проводећи инструкције ЦК КПЈ, даје налог партијским организацијама да формирају ударне групе за оружану борбу против италијанског окупатора. Уочи 13. јула било је око 285 ударних група са око 3.200 људи, од којих око 1800 чланова КП. (Батрић Јовановић, Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији, I Београд 1960. године, стр. 27—37). Даље: Б. Јовановић, н. д., стр. 27—37).

Слична активност КПЈ одвијала се у БиХ, мада су овдје услови били много тежи па је тај рад морао бити строго конспиративан. И овдје су у духу Мајског савјетовања покренуте припреме за дизање устанка. Формирају се обласна војна руководства, која организују рад читаве мреже војних повјереништва. У првој половини јула 1941. обласна руководства спроводе директиву ПК КПЈ за БиХ за стварање герилских одреда. У Херцеговини је активност Обласног комитета била поремећена и касније онемогућена масовним усташким покољима српског становништва. Велики дио чланова КП и Обласни комитет за Херцеговину јунски устанак затекао је у Мостару (од 80 до 146 чланова КПЈ). Истина, он је већ раније поступио по одлукама Мајског савјетовања КПЈ, али је устанак потпуно паралисао ту активност. Обласни комитет за Херцеговину није нашао своје мјесто ни у другом устаничком таласу од 24. јуна. Тек средином јула он почиње да дјелује у устаничким редовима. (Д. Лукач, н. д., стр. 72—87, Б. Ковачевић и С. Скоко, н. ч., стр. 89—164.)

догађаја наклоњена је бескомпромисним, а таква је управо била КПЈ. Али на напад је требало одговорити одбраном, на један национализам требало је одговорити истом мјером. Тако је у предустаничкој атмосфери, у центру основних покретача маса дошао стари гробар југословенског друштва — национализам. Он је изискивао бескомпромисне али уско националне освете и тиме давао предност грађанским првацима. Национални потреси замагљивали су хоризонте; они почињу одређивати и координате отпора и циљеве борбе. Пут до интернационализма био је врло тежак, а то је био први и основни задатак КПЈ. Доследни национални отпор била је логика изазваних и угрожених. Ту леже основни узроци и подстицаји за почетак идејно-политичког диференцирања у антифашистичком табору.

У Босни и Херцеговини представничка национално-конфесионална диференцијација била је општа, без отворених политичких граница унутар одређених националних табора. Окупатор је био главна окосница великохрватских заблуда уперених против Срба уопште. Окупатор је био главни подстрекач националног отпора и патриотизма Срба. У Црној Гори, напротив, активност КПЈ била је изнад свих националних снага, јер су оне биле у дилеми како се одредити према окупатору. Федералистички дио почиње своју „националну“ политику у отвореном колаборационизму с Италијанима, док је други дио грађанских снага пасиван или дезоријентисан. За разлику од „босанско-херцеговачког окупатора“, главног националног противника Срба, у Црној Гори он је „доброћудан“, у националистичком смислу „конструктиван“. Док је у Босни и Херцеговини одређење „за“ и „против“ значило добијање или губитак националног капитала, патриотизам или издају, овдје је и одређење „за“ и „против“ могло значити и једно и друго. Очигледно је да су бурна црногорска традиција и ослободилачко расположење маса спречавали највећи дио грађанских снага да прихвате федералистички начин тумачења патриотизма, не само у предустаничким него и у устаначким данима. Тај дио нестрпљиво ишчекује расплет догађаја, у вријеме када се убирао „национални капитал“, препуштајући масе бескомпромисним — КПЈ.

Тако је окупациона констелација омогућила да су већ пред устанак и у Црној Гори и у БиХ били створени доста компактни национални фронтови. Али она је одредила и карактер покрета отпора. У Босни и Херцеговини он је неминовно морао проћи кроз фазу грађанског рата, јер га је национално-конфесионални сукоб изазван усташким покољима наметао као *природни излаз* из ситуације. У Црној Гори друштвени односи манифестују се у општој конфронтацији: окупатор — народ, и траже јасна одређења.

У предустаничким данима само је у глобалним оквирима гледајући било јасно „ко је ко“. Фашистичка и антифашистичка оријентација лежале су у жижи општих политичких односа и

противрјечности. Али захваљујући активности КПЈ и у једној и у другој области благовремено су били фундирани елементарни организационо-политички темељи за почетак ослободилачког покрета. Но, евидентна је чињеница да Партија у својим предустаничким калкулацијама није рачунала на брзо покретање масовног устанка, сматрајући да он обавезно мора проћи кроз герилско-диверзантску фазу.

И у једној и у другој области однос према окупатору био је одлучујући у националном вредновању одређених народноослободилачких снага; он је појачао националистичку солидарност у свим таборима.⁴ Али тиме су створени повољни услови не само за активност Комунистичке партије него и за активност грађанских елемената. То што ће устанак управо КПЈ ставити у центар догађаја може се објаснити само њеном јасном одређеношћу и бескомпромисношћу у односу према основном циљу — борби за национално ослобођење: прво, КПЈ је била једина домаћа снага која је од почетка схватила карактер рата и окупаторску политику »*divide et impera*«; друго, због своје малобројности дуго пренебрегавана и ниподаштавана, недовољно експонирана, она је мање била на удару окупаторско-квислиншких репресалија него пред рат познате и утицајне грађанске снаге. Томе треба још додати да је њој и пракса илегалног рада омогућила да лакше поднесе и преживи окупаторски притисак; треће, КПЈ је благовремено одредила свој револуционарни циљ у условима рата служећи се искуствима октобарске револуције, па одмах после капитулације Југославије почиње са широким припремама за дизање устанка; четврто, КПЈ се од почетка уклапа у међународне оквире, прије свега идеолошки — као савезник СССР-а, носиоца социјалистичке оријентације и смисла борбе, а затим и политички — као учесник антихитлеровске коалиције. И, најзад, посебно мјесто заузима њен револуционарни прилаз постојећем стању који је од почетка, некада чак упркос датим политичким условима, ставља у позицију иноваторског пандана старим друштвено-економским односима. Њене пароле о социјалној и националној правди о братству и јединству, биле су природни израз широких осјећања и хтјења. Али док су у Црној Гори оне од по-

⁴ У извјештају секретара Обласног комитета КП за Босанску крајину од септембра 1941. делегати ЦК КПЈ Светозару Вукмановићу јасно сагледавамо сељачки и српски карактер устанка. Идејно-политичке разлике неместано егзистирају у устаничкој маси. О борбама око Добоја у извјештају се каже: „Напад је почео пушчаном палбом навече. Рано ујутро на хиљаде сељака и сељанки упутило се усорским путем ка граду. Посада града отворила је палбу из пушака али они су преко мртвих ишли напријед. У исто вријеме извршен је напад с друге стране града. Међу сељацима било је четника са црним војничким одијелима. А исто тако било је људи са црвеним заставама и великом петокраком звијездом (која је била) изрезана од дрвета и обојена црвено. Чули су се повици „Живјела Совјетска Русија“!, а понеки сељак је викао „Живио краљ Петар“. Зборник НОР-а IV/1 стр. 219.

четка евидентни израз ослободилачког покрета и главни смисао борбе, у вишенационалној БиХ оне су за извјесно вријеме потиснуте у сјенку замањних класних и националних хоризоната. У први ред долази питање националног опстанка. Али упорно дјеловање КПЈ на том плану у сваком случају било је основна претпоставка за националну и револуционарну трансформацију југословенског друштва. Свако одступање значило би улазак у затворене националне кругове, у политику националне искључивости, у историјску другоразредност.

Грађанске партије у БиХ биле су разбијене и нијесу имале своју концепцију излаза из ситуације; грађанске снаге у Црној Гори биле су дезоријентисане и обмануте догађајима.

Карактер првих устанничких акција. Улога „руског фактора“

Неоспорно је да је устанак и у Црној Гори и у БиХ био природни излаз из нагомиланих противрјечности изазваних окупацијом. Но, постоје осјетне разлике у утицају одређених политичких снага у његовом покретању и вођењу. Док је у Црној Гори КПЈ својом активношћу већ у доустаничким данима била покрила углавном читаву област, у БиХ она то није била у стању, како због своје малобројности⁵ тако и због специфичних политичких услова, па ће дуго времена читави региони остати ван њеног непосредног утицаја.⁶ Јунски устанак у источној Херцеговини никао је и развијао се као типични народни покрет отпора без ширих перспектива, вођен самониклим народним вођама. Малобројни комунисти били су складно уткани у атмосферу ослободилачког расположења и националне солидарности.

Постоје велике разлике у утицају партијских форума у вођењу маса. У Црној Гори Покрајински комитет је у центру збивања од почетка; он непосредно руководи и првим герилским акцијама. Разлози леже у релативно добрим условима за активност партијских организација у предустаничким данима. У БиХ последице општих предустаничких упутстава многи догађаји одвијају се мимо ПК, иницијативом локалних форума, често без икакве везе међу самим жариштима. Неки обласни комитети били су

⁵ У знатно већој и многољудној БиХ пред устанак било је око 830 чланова КПЈ и 400 чланова СКОЈ-а. Највећи дио устанак је затекао у градовима. Читави региони били су без иједног члана Партије. (Д. Лукач, вд. стр. 21.)

⁶ То је нарочито видно на територији Босанске крајине. Припреме за устанак биле су у цјелини у рукама комуниста у срезовима: Б. Грахово, Б. Петровац, Б. Дубица, Б. Нови, Приједор. У Јајцу су припреме за устанак само дјелимично вршене под руководством КПЈ. Слично је било у Гламочу, Кључу и Мркоњић-Граду. У удаљенијим срезовима Ливну, Травнику, Котор-Вароши, Прњавору и дијелу Б. Градишке утицај Партије био је још слабији. У свим овим мјестима устанком руководе самоникле народне вође. (Исти, стр. 91—92.)

чак изненађени догађајима. Обласни комитет за Херцеговину нема контролу над јунским устанком. Обласни комитет за Б. Крајину устанак је затекао у Бањалуци и веза са њим успостављена је тек у првој половини септембра⁷ Обласно руководство за Тузлу дјелује сво вријеме на територији Бирча, док је Мајевица остала ван његовог утицаја. Ова разбијеност партијске организације може се посматрати из више аспеката. Прије свега, она је слика доста изразите спонтаности отпора, који, у духу ранијих сељачких покрета, прихвата пут самоодбране и реванша. С друге стране, та разбијеност носи у себи праву слику националне и конфесионалне структуре, што се нарочито огледа на територији БиХ. У компактним српским срединама могућност отпора била је много већа. И, најзад, та разбијеност доказ је малобројности и организационе неспремности КПЈ да свуда дође у први план.

У дијелу наше историографије чињенице о значају и утицају партијских руководства у устанку доста често се апсолутизују, њима се објашњавају многе девијације устаничке стихије, па и озбиљнији политички проблеми до којих је дошло после првог устаничког таласа. При томе се заборавља основно питање — питање могућности. Да ли су одређена руководства била у стању да успоставе контролу над свим устаничким жариштима? Претпоставке за такву могућност леже како у броју чланства, које би систематски прекриво све регионе, тако и у њиховом идејно-политичком узрасту. Релативно малобројна, у устаничким данима знатно подмлађена, КПЈ објективно није било у стању да то уради. Зато се већ у првом борбеном налету морао појавити раскорак између њених жеља и могућности. Но, евидентно је да је и тако малобројна организација врло успјешно искористила друштвену кризу изазвану ратом. То је била велика потврда ленинистичких концепција о револуцији и искустава Октобра.

Још предустаничком пропагандом КПЈ је и у БиХ и у Црној Гори јасно презентирала свој ослободилачки и револуционарни циљ. Он је био складно уткан у социјално психолошко расположење највећег дијела маса, у првом реду оног дијела који је био погођен окупацијом и од окупатора потпириваним шовиниз-

⁷ Дјеловање Обласног комитета свело се само на једну четвртину Крајишког подручја, док су жаришта устанка: Дрвар и околина, Подгумеч, Јан и Плева остала ван његовог утицаја. Слично је било и са осталим војним руководством које се у вријеме избијања устанка налазило дијелом на Козари а дијелом у околини Бањалуке. Средином августа Обласно војно руководство преименовано је у Штаб народноослободилачких одреда за Б. крајину и упућено у Дрвно, гдје је стигло око 10. септембра. (Исти стр. 184.)

мом“.⁸ За њих једини излаз из ситуације била је бескомпромисна борба. Наступило је доба када су само одлучни убирали „национални капитал“. Пошто грађанске странке нијесу биле спремне на такав корак или су биле ограничене малограђанским „демократским“ предрасудама, то је борбена оријентација КПЈ постала једини адекватан израз предустаничког расположења и широко прихваћена; у њој се губила њена некада чак и дречећа револуционарна платформа и постала природни израз и излаз из резигнираности, разочарања у предратне властодршце. Револуционарност и патриотизам постају синонимни отпора. *Тамо гдје је револуционарност била израз реалистичког схватања противрјечности, ослобођена од класно-политичких шема, она ће и у промијењивим условима представљати широки социјални програм. У противном, масе је прихватају и одбацују само као израз дате политичке конјунктуре.* У БиХ у условима грађанског рата, како смо раније истакли, идејно-политички стимуланси за извјесно вријеме били су потиснути у други план.

Јулски устаници и у једној и у другој области били су типични примјери народног бунта који су само одлучујућим утицајем КПЈ⁹ од почетка зачињени формалним револуционарним елементима и југословенском оријентацијом. Док је окупација била основни услов, моменат за отворену акцију Партије био је одређен нападом Њемачке на СССР. У нашој историографији овој чињеници није удјељено одговарајуће мјесто. Изузетак чини војна историографија која истиче стратегијски значај овог питања. Основни значај овог догађаја, по мом мишљењу, лежи у чињеници да је он *иницирао најбезболнију симбиозу националне (традиционалне) и класне (социјалистичке) компоненте борбе.* Традиционални значај „руског фактора“ огледа се у томе што се он у већ извршеној међународној и националној конфронтацији појављује као природни савезник српских маса, као пандан њемачком и италијанском окупатору. 22. јун био је експлозија која је угњетене (у БиХ доста националистички обојене) пробудила из мртвих, подстакла њихову тежњу за самоорганизовањем и отпором, и самим тим их окренула према КПЈ која је такву оријентацију од раније нудила. Тако је Совјетска Русија постала и национални и класни симбол и коректив.

⁸ У прогласима ПК за Црну Гору, Боку и Санџак последије напада на СССР осим националноослободилачких доминирају и револуционарни циљеви који се изражавају у позивима за учвршћење савеза радника и сељака, за изградњу совјетске власти, за социјализам. (Зборник НОР-а, III/1, стр. 14.) ПК КПЈ за БиХ већ у свом мајском прогласу ставља акценат на заједничку борбу за ослобођење свих наших народа. (Зборник НОР-а, IV/1, 3—6.)

⁹ Одлуку о дизању устанка ПК за ЦГ донио је на сједници од 10. јула 1941. г. у Стијени Пиперској. У Сарајеву је ПК за БиХ донио ту одлуку на састанку од 13. јула, гдје је разрађен план герилских акција и изабрано војно покрајинско руководство.

Послије првог устаничког таласа у источној Херцеговини, када су непријатељски погроми већ били изнудили „опасни мир“, 22. јун је дошао као стимуланс за ерупцију гњева и одушевљења која је 24. јуна прекрила читаву област.¹⁰ Уста и очи били су пуни Русије, непријатељски авиони се чине руским, гласници трче од села до села позивајући народ „у име мајке Русије“; предвиђан је брзи крај Њемачке, људи су се губили у екстази самооптимизма. Исто одушевљење захватило је Босанску крајину и источну Босну.¹¹ Читава Црна Гора, у којој „руски фактор“ има своју дубоко историјску димензију, била је у знаку народног весеља, упркос окупационог стања. Овај догађај је умирио и саме црногорске федералисте, поткопао њихову политичку и социјалну основу, јер тешко је било скоројевићку политику претпоставити политици која је већ одавно била традиција. Црногорски федерализам није могао рачунати на ширу друштвену основу у колаборацији са било којим окупатором, нити путем атака на традиционализам чија се међународна димензија најбоље изражавала у панславизму и русофилству. Због тога су федералистичке вође својим макар и тактичким „италијанофилством“ још више ишле на руку „русофилској“ КПЈ окрећући масе према њој.

„Руски фактор“ доста је револуционисао свијест људи; снови о социјалној правди из свијета високопарних и често фантастичних парола брзо силазе у свијест обичних људи, национално ослобођење сада се много лакше повезује са социјалним. Тиме стари и нови комунистички програми долазе у први план.

Напад на СССР убрзао је сазријевање противрјечности и поспјешно избијање устанка, јер је угрожени народ добио ослонац у борби, што је у првом реду опет ишло на руку Партији. Зато она брзо консолидује своје позиције и успијева да у атмосферу наталоженог гњева убаца своју искру. Но, устаничка ерупција брзо превазилази њена очекивања и њену моћ да је обузда и каналише. Али пошто је та стихијност представљала широку упорност и бескомпромизам у једном ослободилачком заносу она се манифестује као природни израз раније зацртане политике

¹⁰ И непријатељ је уочио везу између напада Њемачке на СССР и устанка од 24. јуна. Министарство иностраних послова НДХ у писму упућеном италијанском посланству у Загребу почетком јула 1941. истиче: „да треба водити рачуна о томе да су се Срби у Херцеговини побунили под утицајем комунистичке промидбе и почетка рата са Русијом“. (Архив Војноисторијског института, К—85, рег. бр. 36/14—1; к—84, рег. бр. 4/44.)

Тих дана су устаничке чете пјевале пјесму; „С Вјелашнице вила кличе, Херцеговце редом виче, дигите се браћо мила, Русија је заратила. (Према н. чл. Б. Ковачевића и С. Скоке, стр. 124.)

¹¹ Чим се сазнало за напад Њемачке на СССР, ПК за ЦГ и све партијске организације на његовој територији били су сваког момента спремни за борбу. Људи су са нестрпљењем очекивали директиве за њен почетак. И овдје је владало убјеђење да ће се Руси брзо обрачунати са Њемцима. (Б. Јовановић, н. д., стр. 63.)

КПЈ. С друге стране, све докле док она значи једини излаз из затвореног круга, она је и једини излаз за све политичке струје које учествују у њој. Тек када се појави нова самоодбрамбена солуција у први план долазе друга питања, у првом реду питања карактера борбе.

У јулским устанцима Партија је од првих дана, идентификујући се са устаничким покретима, манифестовала своју борбеност, бескомпромисност, и самим тиме на почетку добила драгоцене националне адуте који су јој давали преимућство над другим субјективним снагама и могућност да афирмише своју револуционарну платформу. Друга могућност била је условљена општим и специфичним условима, прије свега држањем СССР-а као главног савезника, а затим конкретном политиком окупатора. Тај револуционизам је нарочито карактеристичан за прве устаничке дане.¹² Пароле о пролетерско-интернационалистичкој солидарности, о борби за „совјетску власт“, о савезу радника и сељака у почетку се само дјелимично уклапају у постојећу социјалну атмосферу. Док су у национално хомогеној Црној Гори оне и могле имати одређени смисао и за шире масе (непосредно послије 22. јуна, па све до велике политичке кризе крајем 1941. г.), у вишенационалној БиХ оне су у почетку биле доста неадекватне, шематске, јер је основни интерес био национална солидарност и национални отпор. *У таквим условима свако истицање социјализма и интернационализма могло је изгледати као избјегавање стварности.* Зато, за разлику од Црне Горе, гдје је доста снажна Партија, поведена устаничким ентузијазмом, могла маштати и о социјалистичком друштву, у БиХ она је била окупирана реалнијим проблемима, у првом реду борбом за превазила-

¹² У прогласу ПК за Ц. Гору, Боку и Санџак од јуна 1941. г. између осталог се каже: „Борба коју данас води велика отаџбина радника и сељака — Совјетски Савез — истовремено је и твоја борба за бољи, човјека достојнији живот, за социјализам. Највећа гаранција за успјех те борбе су моћна и непобједива Црвена армија и револуционарне снаге међународног пролетаријата и свих поробљених и угњетених народа. Због тога те позива Комунистичка партија — твоја партија — да у свакодневним биткама челичиш борбени савез радника и сељака у борби за остварење Совјетске власти и коначни обрачун са капиталистичким системом, који у себи носи клице империјалистичких ратова и свих зала која те притискују“. (Зборник, Ш/1, стр. 14.)

жење шовинистичке искључивости, за братство и јединство свих народа ове области.¹³

Но, и без обзира на специфичне услове, у обје области „руски фактор“ је био основни стимуланс у националноослободилачкој и револуционарној оријентацији маса. То су нарочито показали постустанички дани. У ситуацији великих војнополитичких конфронтација, какав је био други свјетски рат, масе су снагом историјског искуства оријентисане на уклапање у формирање глобалне оквире, на тражење савезника у њима. Националне политике постају тијесно везане за те оквире прије свега психолошки, а онда и организационо-политички. Сва гibaња тако постављених односа директно се одражавају на разне дјелове ратујуће цјелине. Иако је СССР у класно-политичком смислу био природни савезник свих подређених, у конкретним условима замађених класних хоризоната он постаје савезник национално угрожених — српског народа. Самим тиме у њиховим очима он се појављује прије свега као национални, а тек онда као класно-политички сарадник. Унутрашњи односи антихитлеровске коалиције дуго времена му неће дозволити отворено експонирање у револуционарном смислу. У сваком случају, СССР је био врло важан фактор у консолидацији устаничких редова на широкој идејно-политичкој платформи. А она је, што се БиХ и Црне Горе тиче, од почетка изражена у виду широких националних покрета. Масе су, изазване окупацијом и усташким покољима, а подстакнуте вјером у побједу савезника, ношене снагом традиционалног слободарства и идејно-политичке разлике биле су другоразредне. Већ првих дана јасно се могу дисциплинirati национални региони са мањим или већим интензитетом и ширином устаничких акција, што говори да су поред конкретних услова и историјска искуства и стимуланси имали истакнути значај.

Постоје битне разлике у карактеру првих акција у Црној Гори и БиХ. У Црној Гори оне су могле бити искључиво ослободилачке, односно антиокупаторске, у БиХ оне се одвијају на тлу

¹³ У прогласу Штаба герилских одреда за Босанско Грахово од 7. августа 1941. године каже се: „Срби, Хрвати и Муслимани наше драге Босне поносне! Нас су овдје увијек настојала свакојака господа — и туђинска и српска и хрватска — да заваде, па да нас онда лакше робе и пљачкају“. (Зборник НОР, IV/1, 17.) Служећи се ауторитетом Муслимана-комуниста, партизани сарајевске области обраћају се 14. августа свим поштеним Муслиманима позивајући их на бојкот Павелићеве војске (Исто, 33) КПЈ у БиХ од почетка настоји придобити и домобране. У августу се руководство НОП-а за Херцеговину обраћа демократским војницима да престану са братоубилачком борбом. (Исто, стр. 35). Послије предаје Далмације и приморја Италијанима КПЈ добија велики пропагандни адут у борби против Павелићеве државе и она се њиме успјешно користи. (Исто, 55.) Партијска руководства се врло често обраћају и касније Хрватима и Муслиманима, углавном поводом неких важнијих догађаја, када је требало објаснити ситуацију. У прогласу ПК за БиХ од септембра 1941. године одбацују се непријатељске лажи о томе да су партизани и четници једно те исто. (Исто, стр. 263.)

квислиншке Павелићеве творевине, па су не само антиокупаторске него и антихрватске и антимуслиманске. Дакле, имају наглашени карактер грађанског национално-конфесионалног сукоба. У првом случају оне су широке и траже опредјељење на основу јасне логике — за или против окупатора, за или против ослобођења; у другом случају оне су биле доста националистички затворене, искључиве, дајући националном ослобођењу значај борбе против националног противника. Самим тим оне су појачавале националистичку солидарност, па је излаз из тог „зачараног круга“ на позиције интернационализма морао бити много тежи. То је отежавало активност КПЈ. Било је то вријеме када је револуционар у првом реду морао бити национални борац. Национализам је био близак и опипљив, интернационализам је био далек, конкретним условима неадекватан. Он је доста дуго лебдио као идеолошка преокупација малог броја револуционарно досљедних и далековидих.

На путу од национализма до интернационализма стајала је постојећа национална и политичка структура, створена утицајем спољних фактора (окупатора), одржавана утицајем спољних фактора и зависна од тих утицаја. Појава руског и других савезничких чинилаца значила је појаву пандана њемачко-италијанском утицају, па ће се у сјенци тих општих односа заоштравати и разрјешавати домаће друштвено-политичке противрјечности. То је у крајњој инстанци био глобални однос националне и класне компоненте, у сјенци којег ће и домаће супротности све више губити национални, а добијати класно-политички вид. Савезнички идејно-политички оквири били су довољно широки да акцептирају све ратујуће струје антифашистичке оријентације, али исто тако и довољно уски и разграничени да омогуће и стимулишу разна идејно-политичка и класно-политичка кретања тих струја.

1941. године српски национализам био је изазван и као такав раван стихији која не види друге критеријуме осим националних. У том вртлогу нестају класе и идеологије, јер је основни интерес заједнички — национално ослобођење. То се јасно манифестовало у првим устаничким таласима, који су и у Црној Гори и у БиХ били доста спонтани. *Герилски дио поведен комунистима био је само искра која је разбуктала наталожени гњез и независно од било ког утицаја водила ка националном реваншу, националној искључивости.* Устанак је био најмасовнији та-

мо гдје је тај гњев био најјачи.¹⁴ У крајевима БиХ гдје усташки покољи нијесу били масовни (средња Босна, неки крајеви источне Босне) устанак је био мање спонтан. Иако су на његовом челу били комунисти, он дуго није излазио из герилско-диверзантске чауре,¹⁵ с друге стране, грађански политичари у тим крајевима и нијесу осјећали потребу за организовањем отпора и страха од могућих репресалија, на шта их је упућивало дотадашње понашање непријатеља. Тек касније, када су их догађаји већ били превазишли, они се укључују у покрет.

У Црној Гори герилски дно био је само краткотрајна пре-дигра ка масовном покрету који брзо оставља комунисте, као

¹⁴ Јунски устанак у источној Херцеговини најистакнутији је примјер ерупције народног гњева. КПЈ је од почетка била на периферији догађаја. Селачка стихија брзо прераста у националну искључивост, жеља за осветом избија у првом плану. Пљачке и разбојништва су само пропратне појаве ове стихије. Везе међу устаничким центрима се прекидају. Као што смо видјели, у Босанској крајини је обласно руководство дуго ван увида у ситуацију. Слично је било и у источној Босни (Зборник IV/1, 124). Стихијске појаве се понегде задржавају и послје реорганизационих мјера које предузима КПЈ. У наређењу штаба првог батаљона „Слобода“ (драврски крај) од 8. септембра 1941. године истиче се сљедеће: наши одреди — који су са вољом и одушевљењем пошли у борбу за слободу својих крајева, својих градова и села, ти исти одреди који су се борили против крвавог терора Павлићевих банди, против Хитлера и Мусолинија, показали су се слаби да спрјече неодговорне елементе у пљачки и паљењу (Кулен) Вакуфа... Вјерујемо да ће сваки наш поштен герилац осудити паљење и пљачку Вакуфа, као и убијање невиних људи, жена и дјеце (Зборник, IV/1, 237).

Из извјештаја секретара Обласног комитета КП за Босанску крајину од 12. августа 1941. године јасно сагледавамо логику једног селачког националног покрета: „Наш утицај у том крају (мисли се на Сански Мост и околину — В. Ђ.) је веома мали, услед тога је и био тај покољ и сукоб са усташама и војском чисто на четничкој линији. Устаници су убијали Муслимане и Хрвате сељаке, па и њихову фамилију — дјецу и жене. Усташе су то исто чиниле са српским дјелом становништва... Но то није било само убијање (мисли се на усташке злочине В. Д.) унакажавање, секући поједине дијелове тијела живим људима“ (Зборник IV/1, 27).

Извјештај команданта дрварске бригаде од 2. септембра још боље илуструје представничко расположење маса и елементе стихије. Пошто наглашава да се у духу инструкција већ било приступило стварању герилских одреда, онда додаје: „Усташе су почеле са страшним терором и издале позиве за преко тристотине одраслих људи... Јасно је било да ће ти људи отићи у Њемачку или негдје у друге конц. логоре. Ми смо људима рекли: не јављајте се. Тако је још више порастао усташки терор. Наши ГО (герилски одреди — В. Ђ) постали су збегови, народ је од нас тражио заштиту“. У извјештају се даље говори о недисциплини устаника, о слабој политичкој свјести војника, о пљачкама, о паљевинама итд. (Зборник, IV/1, 168—170).

¹⁵ У једном дјелу источне Босне нема спонтаности у херцеговачко-крајишком смислу. У извјештају команданта Озренског НОП одреда од 30. августа 1941. године закашњење у отпочињању акција објашњава се мањим неспоразумима организатора устанка: „Они су сматрали да је боље почети са широким акцијама на више мјеста и зато се ствар отегла. (Зборник, IV/1, 133).

главне његове носиоце, на „репу стихије“.¹⁶ Црногорски устанак по много чему представља специфичност у југословенском покрету отпора. Он није био посљедица физички угроженог националног бића, какав је био устанак у БиХ, него прије свега излаз из окупацијом наметнутих политичких односа који су ограничавали национални суверенитет; он је национални бунт покренут снагом патриотских и идејно-политичких мотива. Зато је у њему утицај субјективног фактора морао бити врло истакнут.

У нашој историографији оцјени првих устаничких акција често се приступа са класно појединостављених позиција, пише се о томе колико догађаји слиједе или одударају од зацртане партијске линије. Заборавља се историјска и социјално-психолошка димензија покрета, који у многоме представља класно-политички зачињену репризу у доста дугом процесу борбе за национално ослобођење. Разлике у карактеру, истина, постоје, нарочито кад се ради о социјално-политичкој природи покрета и његових носилаца. Раније је то био национално-конфесионално одређен и ограничен јунак, који је слиједио просту логику своје епохе, чија се борба изражавала у отпору страном поробљивачу. У устанку 1941. године тај вођа је збуњен догађајима, *растрган од носом између националног и класног карактера борбе. Као такав он за собом вуче „малог човјека“, који налази израз патриотизма час у колаборационизму с окупатором „у име национализма и патриотизма“, час у борби против њега, такође „у име национализма и патриотизма“.* Улога тог старог вође или његовог по томка и сада је врло истакнута, а често пресудна. Он је симбол

¹⁶ У извјештају Мјесног комитета КП за Цетиње од јула 1941. године јасно видимо слику тог стања: „Чим се чуло за акције одреда који су раније формиран и први пошли у борбу, људи су са оружјем или без њега пристизали са свих страна, и скоро нема засеока из којег се људи нису латили оружја... Приликом свих маса одреди какви су раније формиран и разбили су се, и није могло бити више ријечи о герилским акцијама мобилних и дисциплинованих одреда. Борба је мимо наше воље добијала фронтални карактер... Видећи на положајима присуство тако безобличне и недисциплиноване масе МК је дао директиву за поновно формирање одреда ту на терену и за појачан политички рад у одредима у смислу политичке линије партије и партијских директива. Али рад је ишао споро и став герилских акција није могао да продре у масама. Људи су стално питали када ће се прећи на непосредан напад на Цетиње, иначе им је борба изгледала бесциљна.“ (Зборник, Ш/1, 28.)

Из писма Моше Пијаде Радоју Дакићу од 9 октобра видимо другу страну устаничке стихије. Он тражи да се „сузбију лажни патриоти преко Пиве који ударају на Муслимане и врше пљачку“ и да се спријече крађе и разбојништва (Исто, 64, 65).

У писму ЦК КПЈ од 10. новембра 1941. године Покрајинском комитету за Црну Гору, Боку и Санџак анализирају се грешке Партије, па се каже: „Уствари су ова наша апстрактна разматрања само одраз чињенице, да сте се ви у многоме поново нашли на репу стихијског расположења народа у Црној Гори, које опет прети да ће да вам се извуче из руку“. Дале, се критикују паролe о „антифашистичко,„ револуцији“ и „супростављање народног устанка партизанском рату“. (Исто 228, 229.)

национализма, познат и признат, он је и сада „природни“ руководилац борбе. Обичан човјек не види довољно или не признаје нови класно-политички елеменат који је његова национална борба добила. Он заборавља да су се у промијењеним историјским условима промијенили и вође и смисао борбе. За њега су личности које афирмише КПЈ доста често нови — непознати људи, „скоројевићи“. *Он их прихвата због њихове бескомпромисности у првим данима борбе, он их одбацује због њихове бескомпромисности у великим постустанничким искушењима.*

Идејно-политичко цијепање устаничких редова. Појава италијанског „савезничког“ фактора

Процес идејно-политичког диференцирања устаничких снага одвија се у условима настојања окупатора да по сваку цијену поврати пољуљане позиције. Њемачки окупатор мање-више бескомпромисно слиједи своју раније зацртану стратегију ослонаца на хрватски национализам, мада је и он крајем 1941. године много еластичнији према Србима. У сваком случају он мање утиче на односе у устаничким редовима, будући да и даље у српским очима представља симбол националног поробљавања и фашизма. Италијански окупатор, напротив, из одређених савезничких односа према Њемцима, путем еластичне политике, спретно се увлачи у постустанничко реваншистичко расположење маса, играјући на карту придобијања оних који су борбу били прихватили као национални отпор, без дубљих перспектива. Он на тај начин убрзава излазак из противрјечних националних и политичких дилема. Почиње разбијање јединственог националног покрета на питањима тактике борбе, што је представљало само квасац ка пуном идејно-политичком расколу. У Босанској крајини и источној Херцеговини Италијани се појављују у правом тренутку, послје страшних усташких погрома и послје самоодбрамбених акција ограничене моћи.¹⁷ И без обзира на њихове задње намје-

¹⁷ Већ 7. августа 1941. године Штаб герилских одреда за Босанско Грахово упозорава народ да не насиједа „причам како су тобоже талијански фашисти пријатељи твоји и твоје слободе“ (Зборник, IV/1, 15.) Послије споразума с Италијанима у Лици и Приморју и дио Босанске крајине захтева споразумашко расположење. У прогласу НОО западне Босне и Лике од 31. августа одлучно се нападају „италијанаши“ (Исто, стр. 152, о „малој кризи која може бити врло опасна“, изазваној италијанском 153). У извјештају команданта дрварске бригаде од 2. септембра говори се пропагандом. Даље се каже да су уз њихову подршку и великосрпски елементи „почели да добијају терен, јер су италијански бандити промијенили своју тактику. Према Србима су врло ласкави тако да морално разоружавају масе... Данас имамо такву ситуацију да ти агенти траже италијанске окупаторе и да се понеки одреди неће баш сигурно да боре“ (Исто, 174).

ре у датој констелацији они се показују као једина стварна могућност за одржање националног бића. Сада и у очима великог дијела устаника „комунистички бескомпромизам“ постаје привилегија оних који немају шта изгубити. Грађанске вође, снагом класнополитичког инстинкта, у италијанској политици откривају нову самоодбрамбену солуцију која им омогућава да воде „реалну националну политику“, да се претпоставе највећем дијелу маса покренутих под утицајем природног и националног нагона. *Над друштвеном структуром почиње да лебди „проста“ политичка логика, која се исцрпљује на питањима тактике даљње борбе. Грађанске политичке концепције, потиснуте у устанку, постепено улазе у свијест уплашених и дезоријентисаних људи.*

У Црној Гори велика италијанска јулска офанзива није разбила устанички фронт одједном. Ипак, окупатор сада много брже налази сараднике у редовима оних који су им од раније нагињали због њихове „благонаклоности“ према црногорском национализму. Тај дио, углавном везан за федералистичку оријентацију, прихвата италијански притисак као очекивани адут у дефетистичким резоновањима о нужности и сврсисходности ограниченог колаборационизма. Овакве тенденције ускоро добијају широке размјере. Но, ови јулски „петоколониши“ о којима се у партијским документима много говори су осим федералиста, спремних на „спрегу са ђаволом“ ради обнове старе Црне Горе, и добронамјерни људи, „обични сељаци, уплашени окупаторском силом, ограничени у својим акцијама због сталног калкулусања са међународном констелацијом. За њих је напад на СССР био први и једини излаз из окупационог стања, почетак оптимистичког расплета у мислима и осјећањима, стимуланс за борбу која обећава успјех. Први совјетски порази на фронту обнављају скептицизам у успјех те борбе. Постустаничка комунистичка „игра на руску карту“ у њиховим очима је нереална политика, аналнационална, авантуристичка. *„Чекати на вријеме“ постаје природ-*

Ништа није спријечило италијанску пенетрацију. 25. септембра они улазе у Дрвар, да би до средине мјесеца успоставили своје гарнизоне у свим центрима своје окупационе зоне (Д. Лукач, н. д., 239, 246).

И у источној Херцеговини Италијани наступају као „савезници“ угроженог српског становништва. Већ крајем јуна италијанска дивизија »Marche« упућује проглас Србима да се враће кућама гарантујући им мир и безбједност. Само је мали дио наasio тим обећањима. Већина је последно слиједила борбено расположење и, како се види из извјештаја Угљеше Даниловића, није била задовољна постојећим стањем, јер „сматрају да ће Русија побједити Њемце“ (АВИИ, к—143а, рег. бр. 13/2—1). Поновни долазак Италијана почетком септембра учинио је да борбе престану у свим мјестима и становници се почињу враћати кућама. Сада је „игра“ на италијанску карту постала много реалнија. (Зборник, IV/1, 443.)

ни израз сељачке психологије која не трпи ризике.¹⁸ На тој основи почињу прва диференцирања у устаничким, па и у партијским редовима.¹⁹ Од тактичког неспоразума до конституисања двије идејно-политичке оријентације био је само један корак. И у Црној Гори и у БиХ он је ишао преко многих перипетија, националних, идејних и класних дилема. За црногорске федералисте он је потреба и потврда њихових концепција, за великосрпске снаге он је једини могући излаз из националног ћорсокака.

Тако политика „чекати на вријеме“ и у Црној Гори и у БиХ еволуира од привремене тактике малог броја експонираних до о-

¹⁸ Послије првог јулског таласа италијански окупатор предузима не само војну него и пропагандну контраофанзиву, користећи врло вјешто совјетске поразе на истоку. У позиву Привремене врховне команде националноослободилачке војске за Црну Гору, Боку и Санцак од 27. јула истиче се да је непријатељ нашао „помоћника код непоштених људи и кукавица, који служе његовим циљевима и који бушкају против устанка сијући у народу невјерицу у успјех и неповјерење према људима који воде устанак“. . . Затим се додаје да „неки то чине отворено, неки то замагљују у такве приповјетке, као на примјер да су и они за устанак, само налазе да је устанак отпочео сувише рано и зато чекају вријеме кад ће му се придружити. (Зборник, III/1,23.)

У даљем периоду оваква неслагања са тактиком борбе још више компликују односе у устаничким редовима. Израз „петоколонаш“ постаје стални пратилац сваке акције. Од септембра 1941. године почињу спорадичне чистке „петоколонаша“. На удар долазе у првом реду федералистичке, вође као главни виновници. У име Русије дио петоколонаша“ брани своју споразумашку политику, у име Русије комунисти траже и правдају свој обрачун са њима. У чланку „Народне борбе“ од 1. октобра оштро се нападају Секула Дрљевић и његове присталице, који прихватају италијанско савезништво, па се каже: „Нека окупатор и његови лижисахани и даље слушају тај радио (мисли се на радио-станицу коју су на Цетињу инсталирали Талијани — В. Ђ.), а ми Црногорци ћемо и од сад као и досад преписивати и један другом дотурати оно што каже мајка Русија и славна Москва, док се најзад — кад очистимо Цетиње од фашиста — и отуда не чује слободна ријеч слободног народа“ (Зборник, III/1 47).

¹⁹ У чланку „Народне борбе“ од 15. септембра 1941. године говори се о „отвореним и притајеним антипартијским елементима“ који „на сав глас вичу да је Партија у опасности“ и који покушавају да народним масама наметају своја „схватања о томе да је борба прерано почела“. Они говоре да ће „сви комунисти у Црној Гори, као и њихово руководство, због свог рада бити постријељани чим Руси дођу“ (Зборник, III/1, 36).

дређене политике четничког вођства, до политичке платформе четништва које у то вријеме консолидује своје редове.²⁰

Четништво је и у Црној Гори и у БиХ само на изглед уве-зено са стране. У БиХ оно је морало бити једна од *природних самоодбрамбених солуција угроженог националног бића*, у Црној Гори оно је било излаз за оне постустанничким репресалијама поколебане снаге, које су борбу схватиле на традиционалистички ослобођења земље од окупатора. И у једном и у другом случају начин, као питање обнове срушеног система, односно као питање оно је једна од варијанти расплета постојеће националне драме. Могућност за његов наступ одређивала је дата социјално-политичка структура, којој је традиционализам био најприроднији израз. Та структура је, упркос многобројним идеолошким удари-ма, дуго времена остала националистичка. Комунистичко вођство устанка до тада је није могло радикалније промијенити, оно ју је само „припитомило“, „загријало“ путем националноослободилачких парола протканих социјалним реформизмом ширег значаја. С друге стране, захваљујући својој бескомпромисности, оно је активирало све прикривене и експонирале елементе традиционализма и укључило их у широки ослободилачки покрет. Историјски је неоспорна чињеница да се тај традиционализам, у ширем смислу гледајући, увијек манифестовао као социјално-психолошки оквир сваке ослободилачке акције и да се у много чему (кад се ради о православнима) ослањао и налазио израза у „русофилству“, односно „совјетизму“, као савременом синониму „русофилства“. Зато је он у конкретној ситуацији био најбезболнија спона националног и класног. Тиме је КПЈ улазила у центар *националне акције* не само због своје патриотске експонираности у устанку него и због своје *револуционарне платформе*. Али, с друге стране, такви односи су давали могућност и грађанским политичарима да манипулишући са „русофилством“

²⁰ Историја овог преокрета почиње после првог устаничког таласа а завршава се формирањем четничког покрета. Манифестовањем нове италијанске политике он добија радикалне форме. „Петоколонијалство“ прераста у „четништво“. У исто вријеме и хрватске власти почињу да воде еластичнију политику. Из извјештаја штаба батаљона герилских одреда за Гламоч од 9. септембра 1941. године сазнајемо да заповједништва хрватске и италијанске војске нуде преговоре устаницима (Зборник, IV/1, 243.) У источној Босни четништво се брзо формира под утицајем покрета Драже Михаиловића, чиме се прекида устаничка сарадња између њих и партизана. У извјештају штаба Мајевичког одреда од 10. августа каже се: „Првог септембра наш одред је појачан са 44 четника који су послани из Србије као помоћ овим четницима. Ти људи, а нарочито команда, били су шовинистички растројени, а циљ им је био уништење свега што је муслиманско. Тешком муком успјело нам је одвратити их од тога и колико толико подврћи их под наш утицај“. Средином септембра овај одред је под притиском јачих непријатељских снага морао одступити; тада четнички оријентисани дио одреда иде у Србију, а партизански у планину Међеник. У народу је завладало разочарење у успјех даље борбе. (Зборник, IV/1, 373.)

безболније слиједе пут својих класно-политичких интереса.²¹ У име традиционализма манифестовао се чисти национализам, у име традиционализма манифестован је социјализам.

У политичкој литератури, а дијелом и у историографији, велики процес политичке диференцијације, који је почео одмах послје првог устаначког таласа, а интензивирао промјеном италијанске политике, најчешће се објашњава поједностављеном класно-политичком логиком: „Сви који нису хтјели ићи са нама били су против нас“. Међутим, из савремене историјске ретроспективе гледајући, партијска и војна савјетовања и одлуке поспећене овим проблемима представљали су политичке потезе тактичког значаја и ограничене моћи, док се стратегија ослободилачког покрета развијала по унутрашњој логици у центру које је био врло утицајан елемент сељачке психологије, дубоко заодјену традиционалном тогом, скептичне према сваком екстремизму. Чини ми се да су највише у праву они аутори који не апсолутизују много одређене политичке потезе, јер су они морали бити само епизоде у дугом низу противрјечности друштвене основе и могли су се разријешити само у процесу њеног радикалног лома.²² У првом устаначком таласу та основа је била више него икада раније консолидована, али само у националном смислу. Када је тај талас прошао, под утицајем непријатељске одмазде, она напушта стару идејно-политичку „аресуру“ са доста плитким коријенима и проговара снагом свог националног и природног бића. *Идеолошки елемент, који у покрету убацује КПЈ, постаје другоразредан за ту масу која само у самоодбрамбеној логици налази модус виведни свог опстанка. Али управо у процесу рушења „идеологизма“, у процесу „избацавања политике из маса“ одвија се процес идејно-политичког конституисања двије струје и два покрета — комунистичког и четничког.*

Процес диференцирања у основи је исти у обје области; само у неким својим модалитетима он одражава специфичности

²¹ Не само широки слојеви сељаштва и прокомунистичке интелигенције него и дио разних грађанских вођа прихвата СССР као природног савезника. У више докумената КПЈ напада бивше грађанске политичаре који, не одричући се вјере у Русију, наступају против „преурањене борбе“. Наводимо само један примјер из источне Херцеговине: четнички командант Мирко Алдаловић позива невесињске устанике да руше путеве и мостове и воде герилски рат, не у име краља него у име Москве. Б. Ковачевић и С. Скоко, н. ч., 151—152.) У Црној Гори те појаве су доста честе (Б. Јовановић, н. д.).

²² Интересно је мишљење Љуба Анђелића да „ломови и почињене грешке које неминувано прате сваки устанак и борбу те врсте, нису резултат контрадикторности партијских директива и њиховог штетног утицаја, него да је устанак од почетка имао „своје законитости и из њиховог оквира није га за тако кратко вријеме, када су се догађаји развијали таквом брзином да их је често било немогуће пратити, могла избацити некаква директива“ (Љубо Анђелић, Тринаестојулски устанак и италијанско-квисиншка офанзива на олобођеној територији у Црној Гори, Боки и Санџаку (Историјски записи, II (1961, стр. 252).

друштвено-политичке основе. Прве „петоколонашке“ тенденције су први видови тог процеса који још нема чисте идејно-политичке координате. „Петоколонаши“ су дезоријентисани, скептици, и само у појединачним случајевима утицајни идејно-политички противници комунистичке оријентације. Послије првог устаничког таласа и непријатељских одмазди они постају претече четничког покрета који из њиховог дефетизма црпи своју политичку тактику, из тренутне међународне констелације своју стратегију, а из националистички изазваних и пробуђених страсти своју националну филозофију. Појава покрета Драже Михаиловића постала је готово природна у датој националној и међународној ситуацији, јер је било нужно да се постојеће противурјечности у наоружаном и поколебаном народу идејно-политички разријеше и каналишу. Класно-политички стимуланси били су дуноразредни; пробијајући се само с времена на вријеме кроз маглу идејно-политичке пропаганде.

Појавом опште-великосрпске солуције борбе у Црној Гори постепено се потискује у други план федерализам.²³ То што он и даље егзистира треба захвалити само окупатору. Али сада и сам окупатор почиње да игра на карту ове нове политичке поларизације, јер је она била снажнија и мање осјетљива на девијације у постојећим друштвеним односима. И у БиХ идејно-политички конституисано великосрпство постаје организационо-политички оквир за нову италијанску стратегију и тактику ослоња на српски национализам. Јер, ова им је појачавала позиције у односу према Њемцима. Чак и Њемци и званични кругови НДХ почињу рачунати са пробуђеним и доста консолидованим великосрпством у циљу обезбјеђења друштвеног поретка и повратка пољуђаних позиција.²⁴

Тако је јулски устанички талас као израз изазваног национализма био само привремена хармонија националне и класне компоненте борбе, стварна област у којој су на заједничкој плат-

²³ У директиви ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 27. марта 1942. године каже се: „У Црној Гори овај развој политичких прилика карактерише акција коју воде против партизана све четничке и крилашке групе и бивши југоловенски официри под вођством уједињених одпадника бивших централистичких и федералистичких групација, уз свестрану помоћ окупатора. У овој заједничкој борби против партизана, централистички елементи, агенти великосрпске буржоазије, добили су превагу над федералистичким и сепаратистичким елементима, који данас, уствари представљају агенте великосрпске хегемоније којој је једини циљ да разбије и уништи нашу партију и наше пртизанске јединице и на тај начин да претвори народноослободилачку борбу у класну борбу“ (Зборник III/2, 430).

²⁴ Тако 20. септембра 1941. године Штаб НОП одреда БиХ упозорава своје снаге да не насиједају тактици окупатора: „Прије неколико дана, каже се у упозорењу, њемачки окупатори одједном рочели су се приказивати као најбољи пријатељи измученог и измрцвареног од усташа српског народа у Босни... Шта више, почеше хапсити и разоружавати усташе“. Даље се каже да је непријатељ на тај корак принуђен због пораза на источном фронту (Зборник, IV/1 410—411).

форми егзистирале разне идејно-политичке снаге и били потискивани у други план сви други критеријуми осим националних — ослободилачких. Али он је био и најважнији моменат за убирање „националног капитала“; он је малобројну и пренебрегавану Комунистичку партију ставио у центар друштвене акције и много допринио афирмацији њених концепција. Први талас отпора постао је основни предуслов за почетак другог таласа, који је обиљежен идејно-политичким разграничењем наоружаног народа, а чији је пропратни и нужни производ био грађански рат.

Основна могућност за револуционарну акцију КПЈ одређена је карактером ратне драме, која је од првог дана у себи носила елементе идејно-политичког двојства и самим тим омогућавала акције на два колосијека која је заострила домаће националне противрјечности до апсурда и условила политичку поларизацију као једини излаз из братоубилачког бесмисла. Активност Партије изазвала је и потенцирала класни инстинкт њених противника тјерајући их да воде „националну политику“ по сваку цијену. Као и у октобарској и кинеској, и у нашој револуцији они су тражили политичког савезника у лицу постојећег националног противника, односно окупатора. Тиме процес поларизације добија нови елемент, идејно-политички односи престају бити питања тактике и стратегије борбе, попримајући карактер „чистијих“ класно политичких односа. Националне буржоазије које су у почетку могле рачунати на подршку, убирати „национални капитал“, сада тај капитал губе на основном питању држања према главном националном противнику — окупатору.

У југословенским условима процес диференцирања одређених националних снага на овим основама траје доста дуго. Иако се већ почетком 1942. године знало „ко је ко“, ипак је до потпуног распада дошло у другој половини рата. Само је фашистички дио међу националним буржоазијама отворено играо на окупаторску карту; други дио, оличен у четничком покрету Драже Михаиловића, од првих дана борбе рачуна на западне савезнике. Док је у првом случају однос према националној буржоазији био јасан, јер је њена улога (ако се радило о српској буржоазији) била равна националној издаји; у другом случају тај однос био је условљен глобалним односима снага на свјетском ратишту. Тајна дуготрајности процеса идејно-политичке диференцијације устаничких редова лежи, углавном, у наведеној чињеници. Спољни савезник од почетка није био споран, спорни су били методи борбе. У питању су били шири политички односи главних сила антихитлеровске коалиције. Ни англоамеричка ни совјетска страна нијесу заинтересоване за разбијање широког устаничког покрета. А када је до тога дошло, и једни и други настоје да сүзбију или прикрију идејно-политичко експонирање својих присталица. Но, то је било немогуће; унутрашњи процеси су измицали контроли. За четнике спољни савезник био је одлучујући

тијесно повезан са њиховим ратним плановима, са изгледима на успјех; њихова самоиницијатива је другоразредна.

Процес конституисања овако противречних снага доста је специфичан и у једној и у другој области. У БиХ великосрпска варијанта отпора била је пандан великохрватском покрету. Разбијеност и неорганизованост српске националне буржоазије спасиле су босанско-херцеговачко друштво од још погибелнијег грађанског рата. Јер, мјесто добро организованог националног фронта КПЈ је дуго времена имала да се бори против разбацаних и слабо организованих група под четничким вођством. С друге стране, јасна политичка одређеност и спремност омогућиле су КПЈ да већ до услијања заоштрене противрјечности каналише у другом правцу, који је био негација националистичке искључивости. Тамо гдје је Партија била снажнија национализам је од почетка био слабији, у противном догађаји измичу њеној контроли и враћају се на старе национално-конфесионалне колосијеке. У сваком случају „национални капитал“ који је Партија добила у устанку омогућава јој да доста афирмише своје ослободилачке и класно-политичке концепције и да у самом почетку поткопа коријене свакој националистичкој акцији, да их учини спорним и на домаћој социјалној основи. Довољно је само подсјетити на десетине прогласа о братству и јединству, о социјалној правди. Иако су они у БиХ у почетку — у ситуацији изазваних националних страсти — били ограниченог утицаја, у промијењеним условима, у ћорсокаку грађанског рата, они све више постају једни реални излаз из ситуације. Тиме су мало по мало поткопавани темељи свакој политици националне искључивости, па се дио њихових снага присјећа устаничког програма комуниста и напушта четничке редове. *Четнички покрет све више постаје пион у рукама великих политика, у оквиру којих тражи националну милост.*

У Црној Гори излаз из постустанничког заплета морао се тражити у три самоодбрамбене варијанте- комунистичкој, федералистичкој и великосрпској. Све до битке на Пљевљима, односно до појаве четника Драже Михаиловића као снажног фактора, комунистичка солуција била је најутицајнија, спорна само у редовима убијеђених федералиста, уплашених и дезоријентисаних. Али као што смо истакли, тај „пацифистички процес“ изражен у првом петоклонашком инертизму брзо еволуира и улива се у четнички покрет, који дефетизам прихвата као тактику борбе у датом тренутку. Томе у првом реду доприносе спољни фактори: један који тек долази (италијански) изазвао је отпор, други (руски) стимулисао је и доста идејно-политички легитимисао тај отпор у првим устаничким данима. Сада, међутим, први је изазвао страх и инертност, тежњу за миром по сваку цијену, а

други (због привремених пораза) дестимулисао је даљи отпор.²⁵

Совјетским поразима на истоку почиње и продубљује се невјерица у спољну помоћ. Сада сви савезници постају другоразредни, а национално легитимисање идејно-политички независније и чистије. Како реаговати у ситуацији без спољних стимуланса? Комунисти су од почетка имали револуционарни циљ, истина тијесно везан за успјех главног савезника — СССР-а, али они из класно-политичких разлога ни у промијењеним условима не одустају од њега, они чврсто вјерују у коначну побједу.²⁶ За грађанске снаге спољни савезник је основни услов за борбу и гаранција побједи; његовим одласком даљња борба је чисти авантуризам. Ублажавање окупаторске политике према Србима у таквим условима изазива враћање на тзв. реалну политику, која је у суштини дефетистичка, јер налази излаз у компромису са постојећим. Вјероватно је да би четничка оријентација у недостатку друге самоодбрамбене солуције (комунистичке) водила релативном миру с окупацијом, који би само у промијењеним општим условима могао прећи у „опасни мир“. Постојањем комунистичке бескомпромисности национални фронт стално је изазиван на отпор, што је онемогућавало политику „чекања“, јер би њеним тврдоглавим настављањем питање перспектива било препуштено ономе који игра „на све или ништа“. Грађанске снаге су, дакле, принуђене да се јасно определијеле, њихова политика је руинирана логиком сваке борбе. У борби против радикалног супарника оне не бирају средства, траже било каквог савезника. Буржоаски дио антихитлеровске коалиције је њихов природни савезник, али он је далеко и непосредно неутицајан, па је савезник нађен у лику националног противника — окупатора. У првом реду то је благонаклонији италијански окупатор, који сам почиње да игра на карту изазваног српског национализма, због ширих комбинација и калкулација. Тако он постаје окосница за њихову тзв. *реалну националну политику*, да би ускоро последице тога постао *реални класно политички савезник*. У БиХ Италијани одмах прихватају великосрпски национални покрет као свој, док у Цр-

²⁵ У извјештају секретара Обласног комитета за Босанску крајину од 12. августа 1941. године говори се о уплашеним сељацима, који се жале „да је ова борба дошла прерано и да је требало још сачекати док се Рус приближи к нама“ (Зборник, IV/1, 27). Исти форум у септембру говори о „добром дијелу људи, који су у самом почетку били са симпатијама на страни СССР-а, данас губе вјеру у СССР и вјерују у њемачку побједу“ (Исто, 404.) У Црној Гори тзв. петоколонишка активност тијесно је повезана са односом према руском фактору. У извјештају секретара Окружног комитета КПЈ за Цетиње од 13. новембра 1941. године говори се о утицају разних петоколонишких елемената и о колебању највећег дијела народа, који „Јесте за Русију, јесте за устанак, али само кад куцне час“ (Зборник, III/1, 142.)

²⁶ Вјера у побједу Црвене армије присутна је и онда када је на Источном фронту било најкритичније. Касније, у вријеме побједа под Москвом, Окружни комитет за Цетиње истиче да је Црвена армија избацила из строја 4,5 милиона њемачких војника (Зборник, III/1 172.)

ној Гори играју и на карту црногорског федерализма и велико-српског национализма. Други му је фактор стицајем околности наметнут, али они га прихватају и афирмишу због његовог већег маневарског простора и утицаја. *Тиме је био трасиран пут од италијанског окупатора као „богомдано“ националног „савезника“ до њемачког окупатора као савезника тог савезника у борби против комунистичког покрета. Четничком тактизирању су поткопани темељи: у име игре на западну карту прихвата се политика „чекања“, у име политике „чекања“ прихвата се политика „споразумаштва“, у име споразумаштва са окупатором постепено се одбацује западни савезник. Игра „на боља времена“ постаје фиксија.*

Тако су окупатор и четници пронашли заједнички интерес, па је кохезија установљеног колаборационизма даље одржавана унутрашњом класно-политичком логиком. Тиме је грађански рат почео да се одвија на два колосијека: на национално-конфесионалној и на класно-политичкој основи. И један и други облик борбе ишли су у прилог окупатору. Али он није благовремено уочио да се преко другог облика конфронтације одвија процес класно-политичке трансформације постојеће структуре, што је од почетка поткопавало њихове темеље и умањивало њихов утицај. Јер класно-политичко разграничење водило је ка јасном разграничењу патриота и колаборациониста. *Тиме је национална политика излазила из зачараног круга квази националне политике и постајала ослободилачка и револуционрана.*

Посебно мјесто у нашој историјској науци добиле су идејно-политичке дилеме и скретања у тактици КПЈ, нарочито у Црној Гори и Херцеговини. Претходна разматрања омогућавају нам да ову тактику сагледамо у оквирима једног процеса који је последице широког устаничког таласа добијао своју унутрашњу логику, па су интервенције одређених субјективних снага могле бити само мањи или већи атаци на тај развитак. Јулска експлозија српског национализма била је темпирана и против окупатора и против његових слугу. У Црној Гори она је од почетка еминентно антиокупаторска, што не значи да је била имуна од страних стимуланса, нарочито од ситуације која је владала у Србији и источној Херцеговини. Тако зачињени национализам КПЈ није била у стању одмах обуздати, иако је била у центру ослободилачке акције. Отуда у многим документима критике на рачун устаничке стихије. Но чињеница је да је та стихија и у једној и у другој области у почетку апсорбовала идејно-политичке разлике учесника. Судар покренуте масе са јаком окупаторском квислиншком контраофанзивом изазива прва разочарања, скепсу, потврђујући тезу да сви такви покрети природно измичу свакој официјелној контроли при првом судару са снажном противакцијом. *Нијесу били сазрели услови да се стихија и идеологија безболно интегришу. При првим већим искушењима стихија почиње да „мисли“ логиком својих идејно-политичких дјелова. Очигледно је да*

КПЈ није одмах схватила природу овог покрета. Понесена снагом свог предустаничког утицаја, она заборавља основну чињеницу да је устанак само у почетној фази „њен“, у својој спонтаној фази он је прије свега национално ослободилачки. Она не схвата ћуд те стихије која брзо узмиче и разводњава се. Зато разне директиве, благовремене и неблаговремене, успјешне и неуспјешне, темпиране на промјену тактике борбе, у Црној Гори се манифестују као старе илузије у апсолутну моћ над читавом устаничком масом, неуочавање процеса диференцијације у наоружаном народу, који се одвија по унутрашњој логици.²⁷ Али иако КПЈ не разумије тај процес, она се организационо политичким престојавањем, конституисањем, одређује према њему на једини могући начин. Она почиње са изградњом своје војске на својој идејно-политичкој основи, али на старој, широкој ослободилачкој платформи, уз веће уважавање услова и могућности.

Процес организационо политичког учвршћења устаничких јединица почиње већ првих дана борбе. Прво се функције војних повјереништава и ударних група преносе на команде и штабове јединица. У Босанској крајини већ у августу устаничке групе и герилски одреди прерастају у чете, а касније у батаљоне. Средином јула у Црној Гори почиње реорганизација устаничких јединица у чете и батаљоне, образоване на племенској формацији црногорске народне војске. У четама и батаљонима у Црној Гори бирају се „лица за везу са народом“, а у Босанској крајини политички секретари. И једни и други ускоро добијају јединствено име „политички комесари“. Послије савјетовања у Столицама дотадашњи доста екстензивни процес уступа мјесто интензивном, стварају се партизански одреди као покретљивије јединице, да би се крајем 1941. године, у вријеме појачане четничке активности, пришло стварању ударних батаљона, а затим и пролетерских бригада. Овај процес је праћен консолидовањем партијских редова, преиспитивањем дотадашњег искуства.

Политички комесари постају главни тумачи линије Партије, њихова улога нарочито је наглашена у вријеме појаве националистичке опасности.²⁸ Из истих разлога појачава се активност

²⁷ У закашњелој и нереализованој директиви ЦК КПЈ из почетка јула 1941. предвиђено је да се у Црној Гори дигне општенародни устанак који би се проширио и на Херцеговину. Тиме је измијењена директива истог комитета од 4. јула о герилско-диверзантском карактеру устанка. Када је устанак већ избио и добио широке размјере, делегат ЦК КПЈ доноси 17. јула нову директиву да борба задржи герилско-диверзантске оквире. То је било немогуће, јер су догађаји већ измицали контроли ПК, па је 18. јула донијета нова директива о општенародном устанку. То је био почетак прилагођавања устаничкој стихији ради њене промјене (Б. Јовановић, н. д., 139—142.)

²⁸ У упуству Штаба народноослободилачких партизанских одреда за Црну Гору, Боку и Санџак од октобра 1941. године о разлозима појаве политичких комесара се каже: „Наша борба је политичка, на име народ се бори за одређене политичке циљеве и он тражи унапријед обезбјеђење тих политичких циљева. Носилац тих циљева јесте и треба да буде политички комесар“ (Зборник, IX/1, 48—49).

партијских организација. У директиви ЦК КПЈ од 20. јануара 1942. године, упућеној политичким комесарима, истиче се да треба одмах спровести до краја изградњу партијске организације у јединицама.²⁹ У процесу овог консолидовања мијењала се политичка структура партизанског покрета. Сељак-војник укључује се у организационо чврсте оквире и све више постаје идејно-политички свјестан борац, револуционар. Из извјештаја Штаба бјелопољског одреда од 3. маја 1942. јасно сагледавамо те промјене социјалне и политичке структуре. Од укупно 182 политички организована борца, 137 су сељаци, 9 радници, 15 ђаци, 15 интелектуалци и 6 жене.³⁰

Чињеница је да је то конституисање праћено радикалним обртима, екстремизмима, које друштвена основа често региструје у виду мањих или већих ломова родовско-племенских и братственичких односа, показује да КПЈ није још искусна, да још изграђује своју револуционарну методологију. Стара „игра“ на карту читавог националног ослободилачког покрета, уколико понегдје још није била одбачена, била је доста догматска заблуда која често води конституисању пасивних, „нереволуционарних снага“, у национални фронт под четничким вођством. Политички обрачун био је тек на почетку, а без тоталне политичке побједе нема апсолутне власти над свим дјеловима друштва. И тада је та власт могућа само као диктатура једне класе, дакле, уз одређена класно-политичка ограничења.

И у Црној Гори и у БиХ настојања КПЈ да одржи контролу над широким устанничким фронтом трају дуже времена. Политички гледајући, тај процес се манифестује као борба комунистичких и четничких снага за власт. Некада је кроз ту борбу вршена снажна пресија на сељака у циљу његовог подвргавања војној дисциплини. ЦК КПЈ и Врховни командант су више пута критиковали такве појаве.³¹ Прве мјере једне и друге стране су физички евидентни сукоби око тактике борбе, иза којих су се криле одређене идејно-политичке концепције вођстава. Маса је још увијек ослободилачки расположени народ.

У БиХ процес конфронтирања партизанских и четничких снага, односно цијепања јединственог устанничког фронта, одвија се у много компликованијим условима него у Црној Гори. Комунистички бескомпромизам био је мање споран тамо гдје су националне ране биле дубље (Босанска крајина, источна Херцеговина); он се и даље доста природно укључује не само у редо-

²⁹ Исто, 95.

³⁰ Исто, 249—250.

³¹ У присуству Врховног команданта НОП и ДВ Југославије од марта 1942. делегати Врховног штаба Моши Пијаде критикује се одсуство тактике у борби за сељачке масе у Црној Гори: „Изгледа да има код командног састава помало секташтва у односу према сељачком елементу кога се одмах подчинити некој строгој војној дисциплини а да се до сада ништа са тим људима политички није радило“ (Зборник, II/3, 113).

вима идејно-политички свјесних и оријентисаних него и у социјално-психолошко расположење жељних освете. У крајевима који су били мање погођени покољима (источна и централна Босна) прихвата се свака безболнија самоодбрамбена солуција. Тамо гдје је КПЈ била снажнија, гдје је водила устанак од почетка (Босанска крајина), она је и у промјенљивим условима могла рачунати са дијелом маса (Дрвар, Подгрмеч, Козара). Истина, појава италијанског „савезника“ нагриза устаничке редове, остављајући под комунистичком контролом само уски дио идејно-политички свјесних. Тамо гдје је Партија била малобројна и у устанку мање утицајна, масе измичу контроли и постају лакши плијен других самоодбрамбених солуција, прихватајући пут националног реванша.

Колико је фактор предустаничких покоља био утицајан најбоље говоре чињенице о слабијој масовности устанка и његовом неблаговременом избијању у неким регионима, гдје тих покоља није било или су били незнатни (централна Босна, дијелови источне Босне). Истина, и овдје постоји једна специфичност у чињеници да је у оваквим условима КПЈ мање ношена снагом устаничких страсти (националистичког карактера), па се њена акција одвијала „мирније“ и систематскије, она је од почетка стварала своју војску и успјешно је водила до великих искушења, која су јој одузимала друштвену и националну основу (Озрен, Бирч). Али та војска никада није добила карактер правог народног покрета, најчешће се задржавајући на герилско-диверзантском нивоу.

Стоји чињеница да се идејно-политичка конфронтација устаничких снага брже одвијала у оквирима италијанске окупационе зоне него сјеверно од демаркационе линије. Просрпском политичком перфидијом Италијани постају жељно очекивани савезник грађанских снага; откривен је на изглед судбоносни излаз из послитеустаничког ћорсокака. Сада и босанско-херцеговачки „петоколониаш“ постаје „национални борац“ под четничким руководством и италијанским покровитељством. У крајевима сјеверно од демаркационе линије диференцијација устаничких редова је мање изразита. У неким регионима она је онемогућена снажним комунистичким утицајем (дјелови Босанске крајине у њемачкој зони). У устанку добијени национални углед омогућава комунистичкој компоненти отпора да се одмах афирмише као најреалнија. Нема унутрашњих друштвених драма за њено разбијање као у Црној Гори, јер је идејни сукоб спријечен прије него што је добио екстремне форме.

У неким крајевима њемачке окупационе зоне постустаничку атмосферу обиљежава смањена активност комунистички организованих група и резигнираност највећег дијела устаничке масе, која је против сваког ризика (карактеристично за већи дио источне Босне). Ублажавање непријатељског терора је подстицај за тај пацифизам. Касније, појавом покрета Драже Михаило-

вића и повратком избјеглих грађанских политичара на терен источне Босне, националистичка компонента борбе добија све више уплива. Али она је овдје изазвана на борбу више комунистичком активношћу и бојазни да се не изгубе масе, него спремношћу грађанских политичара и расположењем саме масе. Карактеристично је да у источној Босни организационо политичко расположење дуго времена егзистира као коегзистенција борбе на два колосијека, јер овдје није постојао „благонаклони“ национални савезник. Док су у другим крајевима брзо успостављени савезнички односи с Италијанима, овдје се четнички покрет постепено одлучује на успостављање односа толеранције са јединим могућим савезником — њемачким окупатором. То је био почетак краја њихове „националне мисије“; четничке снаге у источној Босни постепено напуштају релативну сарадњу са комунистима да би почетком 1942. године ступиле у међусобни обрачун.

Дистанцирају се двије националне политике. Шира — комунистичка дјелимично губи национално тло под ногама, јер је њен интернационализам, њено југословенство у овом постустанничком добу „огољено“ унутрашњом констелацијом, која је још далеко од радикалних промјена у односу снага. Четнички покрет прихвата националну војску и води је у братоубилачки сукоб из ината у инат, из побједе у побједу, из компромиса у компромис, из пораза у пораз.

Период коначног идејно-политичког раскола попраћен је дубоком друштвено-политичком кризом и у Црној Гори и у БиХ. Логика грађанског рата водила је тоталном идејно-политичком разграничењу. Резултат овог диференцирања је само привидно идејно-политички чист. У бити леже многи неполитички елементи, одређени природом људског и друштвеног бића. У сукобу са вјештачким изазовима стара друштвена структура пуца са ломовима људи и односа. *У истим условима, често у истој породици, људи су на различите начине креирали своју личну и друштвену судбину.* Стари родовско-племенски и братственички односи под утицајем ненормалних услова регенеришу се у класичном облику, проговарајући снагом политичких чинилаца. Овако потенцирана друштвена кохезија апсорбује све имовинске и друге разлике и постаје основна претпоставка у идејно-политичком одређивању људи. Идеологија се спушта у усталасану масу као елеменат борбе и као таква је прихваћена; касније, када борба улази у фазу „кризе оптимизма“, она постаје доста страно тијело у националном организму. Она је одређена да је ломи, а тај лом је морао бити бучан, јер социјално тло још није било довољно сазрело. У недостатку основних социјално-економских претпоставки за револуционарну трансформацију друштва потребни су такви политички узуси који би зграду одређеног друштва потресли из темеља, разбили старе политичке односе и створили услове да се револуционарна авангарда „наметне масама“. Лењин се

није плашио „разбијање руског села“ схватајући то као услов за бољшевичку афирмацију и револуцију свијести.³²

У нас такви услови крајем 1941. и почетком 1942. године нијесу постојали. Стари људи наставили су да живе у старим структурама. Само њихова мисао постаје идејно-политички различито обојена. Нове идеје се са дубоким противрјечностима преламају кроз свијест у већини недорасле масе, постајући њена религија. *Нестају ослонци и подстицаји за критичко оцјењивање и вриједности и резултата, јер за тренутак сви кругови затварају у завјесама политичке „дресуре“, у интензивираним процесу који онемогућава трезвено размишљање. Све противничко постаје „табу“.* То стање друштвене кризе *понајмање је политичко* (иако је политички изазвано), *то је криза људског духа, старих односа.* Идеологија је подстицај и медијум те кризе, било да је прихваћена и интерпретирана са кућног огњишта, или са неке политичке позорнице. *То је у суштини сукоб иновације и традиције.* Родитељи се удаљавају од дјецe; браћа од браће; породица се неприродно политицизира и разбија. Идеје лебде над масом, некада више а некада мање адекватно интерпретиране од њених вођа. Наступа ера „лова у мутном“.

Док политичари мисле у сјени идејних и политичких шаблона, маса је принуђена да их слиједи са свом противјечношћу свог природног и друштвеног бића. *Тако се ствара социјално-психолошко и политичко тло за коначно разграничење револуције и контрареволуције.* Настаје доба када и револуција и контрареволуција у вртлогу једног грађанског пркоса желе да покажу своје право лице. Комунисти појаву четничке опасности неко вријеме стављају у оквире опште класне борбе, а свој однос према четницима проглашавају за почетак друге фазе, фазе пролетерске револуције.³³ Тако изазвана „класна борба“ даје грађанском обрачуну још бурнији обрт. Вјероватно је да би у услови-ма без доминантног утицаја спољних фактора такав обрачун водио ка правом идејно-политичком разграничењу, какав је случај у октобарској револуцији. Овако, он је разбијао постојећи национални устанички — фронт на политичкој основи.

„Револуција“ и „контрареволуција“ доста дуго лебде у ваздуху као разне категорије ослободилачке борбе, много прије него што је значење тих израза било широко познато. Њихово о-свајање масе условљено је њиховом адекватношћу. У првом устаничком таласу све варијанте борбе нужно су морале бити обо-

³² В. И. Лењин, Реч' к комитетам ведноти московској области 8, 11. 1918. Комитети деревјанској бедноти московској области, стр. 133.)

³³ У извјештају опономоченика ВШ за ЦГ од 27. марта 1942. г. напада се секташтво партијског руководства које се изражавало у истицању фазе пролетерске револуције, у „тутњави“ о револуцији, „у фалсификовању“ Стаљинових мисли, у борби „за оно сутра“, што је све давало „петоклонашима“ материјал за компромитовање комуниста у масама (Зборник, II/3, 225, — 233).

јене ослободилачком атмосфером. У процесу политичке диференцијације комунистички револуционизам сукобљава се са друштвено-економски неадекватном структуром, често се манифестујући као неблаговремена идеолошка фикција. По мишљењу ЦК КПЈ, изнетом у директиви од 8. априла 1942. године, „црногорска криза није криза у борбеном расположењу маса, па чак ни у војном погледу већ у првом реду криза наше партије“.³⁴ То исто важи и за источну Херцеговину, што су показали наступајући догађаји. *Људи не напуштају борбу, они само мијењају вођу, мислећи да се ради о другој реалној варијанти исте борбе и истог циља.* Услови су тврдоглаво наметали безболнији пут, они постају савезник неодлучних. Комунисти су за даљу борбу по сваку цијену, масе су за опрезну националну политику. На потезу су дошли они који су слиједили те интересе — грађанско вођство. Сукоб брзо излази из фазе тактичких неслога у фазу идејног разграничења. И једна и друга страна настоје да дају својој акцији отвореније лице. У постустаничкој атмосфери, како смо видјели, то је више ишло на руку четницима, чија политичка платформа није много тангирала дате односе. Комунистичко легитимисање испољено у процесу борбе за масе у многоме прихвата неблаговремену и неадекватну политичко-класну оријентацију која одбија дио маса од ње. И у Црној Гори и у БиХ крајем 1941. и почетком 1942. године процес борбе против „детоколониша“ и четника пропраћен је политиком радикалног обрачуна са свим противницима. Једно вријеме таква оријентација објашњава се шемама о фазама класне борбе,³⁵ о пролетерској револуцији, о колективизацији, совјетизацији итд. То је све ишло у прилог националном покрету, који уз помоћ доста вјеште политичке пропаганде постепено напушта идејну тогу огрнуту у устанку, под утицајем КПЈ.

Али управо тада почиње нови процес који ће довести до враћања ствари на своје старо мјесто. Процес конституисања и преиспитивања дотадашњих искустава у редовима револуционарних снага, који се одвија крајем 1941. и почетком 1942. године, сондирао је солидне организационо-политичке основе, створио

³⁴ Зборник, II/3, 353.

³⁵ На Првој обласној конференцији КПЈ за Босанску крајину, одржаној од 21. до 23. фебруара 1942. године у Скендер-Вакуфу, осим мишљења да није још вријеме „да се боримо сада за власт“, да се „још увијек налазимо у периоду народноослободилачке борбе, па свака застрањивања у том погледу могу бити врло штетна,“ било је и радикалних мишљења о класном карактеру борбе, о потреби чувања класних перспектива, итд. (Зборник, IX/1, 121—123).

је своју снажну војску за реалнију и успјешнију националну и револуционарну мисију. Четнички покрет, напротив, прихватио је националну плим у механички настављајући националну политику у сјени окупаторске чизме. То је могла бити адекватна политика само у фази „националног скептицизма“; у новим условима у вези са глобалном промјеном односа снага у корист антихитлеровске коалиције она све више постаје нереална, анационална.